

Duitsers terug naar Duitsland

Een kleine geschiedenis van de aussiedler

De aussiedler zijn een bijzondere groep Duitsers binnen Duitsland. Het zijn nakomelingen van Duitsers die soms al eeuwen geleden naar het buitenland verhuisden of Duitsers die hun oorspronkelijke woongebied moesten verlaten door een oorlog. Volgens de Duitse wet mogen deze aussiedler terugkeren naar Duitsland. In dit artikel wordt in het kort de geschiedenis van deze migrantengroep, het verloop van de retournemigratie en de huidige situatie van de aussiedler in Duitsland geschetst.

Uwe Krause is docent aan de Fontys Lerarenopleiding Tilburg bij de vakgroep aardrijkskunde en is projectleider van European Values Education.

De officiële definitie is dat aussiedler volgens de Duitse wet mensen zijn met de Duitse nationaliteit (*Volks- oder Staatsangehörigkeit*) die voor het einde van de Tweede Wereldoorlog buiten de huidige oostelijke grenzen van Duitsland (Oder-Neiße) in Polen, de voormalige Sovjet-Unie, Hongarije, Roemenië, Tsjechië of Slowakije leefden en als gevolg van de oorlog deze gebieden moesten verlaten. Of het zijn hun nakomelingen, die hun Duits-zijn bekenen en van hun recht op terugkeer naar en integratie in de Bondsrepubliek Duitsland gebruik maken.

De vroege trek richting het oosten

Van de middeleeuwen tot de negentiende eeuw trokken Duitstalige migranten in golven naar Oost-, Zuidoost-Europa en naar Rusland. Het merendeel stamde uit gebieden die in het huidige Duitsland liggen. Als gevolg daarvan ontstonden in het huidige Polen, Tsjechië, Slowakije, Roemenië, Hongarije, het voormalige Joegoslavië en de voormalige Sovjet-Unie grote en kleinere Duitse neerzettingsgebieden. Zo vertrokken reeds in de twaalfde eeuw de zogenaamde *Siebenbürger Sachsen* vanuit de Moezel en de Rijn naar het Hongaarse

koninkrijk. Vanaf de achttiende eeuw volgden de *Banater Schwaben*. Maar ook elders zoals aan de Zwarte Zee en in de Kaukasus ontstonden Duitstalige gebieden. De Duitsers moesten de gebieden ontsluiten en beveiligen en kregen van de (zojuist bekeerde) heersers als beloning economische en culturele privileges. Exemplarisch hiervoor is de vrijheidsbrief uit 1176 van de Boheemse Hertog Sobieslaus: *Ich, Sobieslaus, Herzog der Böhmen, tue allen Gegenwärtigen und Zukünftigen kund, daß ich in meine Gnade und meinen Schutz nehme die Deutschen, die in der Prager Vorburg wohnen, und es beliebt mir, daß diese Deutschen, so wie sie von den Böhmen durch die Volkszugehörigkeit verschieden sind, auch von den Böhmen und von ihrem Gesetz oder ihrer Gewohnheit geschieden sein sollen. Ich räume also diesen Deutschen ein, nach dem Gesetz und Rechte der Deutschen zu leben, das sie seit der Zeit meines Großvaters, des Königs Wratislaus, gehabt haben...*¹

Eerste repressies en retourmigratie

Het meestal vreedzame samenleven tussen de Duitstaligen en andere etnische groepen kwam in de negentiende eeuw onder invloed van het nationalisme onder druk te staan. Het politieke doel, staatsgrenzen en nationale grenzen in overeenstemming te brengen, leidde tot de verdringing van nationale minderheden of tot assimilatiepogingen. Een klein deel van de Duitse minderheid verliet reeds voor de Eerste Wereldoorlog de landen van Oost-Europa of het tsaristische Rusland en keerde of terug naar Duitsland of vertrok naar overzeese gebieden, zoals Zuid-Amerika, Canada, Australië of de Verenigde Staten. Bij de eerste Russische volkstelling in 1897 gaven 1,8 miljoen mensen aan, Duits als moedertaal te hebben. Maar vanwege de russificatie emigreerden tussen 1870 en 1914 alleen al 116.000 Rusland-Duitsers naar de VS. Tegelijkertijd werden Rusland-Duitsers ook in Oost-Pruisen en het Pruisische deel van Polen binnengehaald om de positie van de Duitse tegenover de Poolse bevolkingsgroepen te versterken. De Eerste Wereldoorlog en de afspraken na beëindiging ervan betekenden uiteindelijk voor enkele tientallen miljoenen mensen verdrijving en vlucht, zo ook voor talrijke Duitstalige minderheden.² Exemplarisch is het voorbeeld van de Duitse minderheid in Wolhynië (Noordwest-Oekraïne). Aan het begin van de oorlog werden 200.000 mensen naar het Oosten getransporteerd. Duits mocht niet meer in het openbaar gebruikt worden, land moest onder dwang verkocht worden.

Zo'n 30.000 Wolhynië-Duitsers keerden reeds tijdens de Eerste Wereldoorlog terug naar het Duitse Rijk. De Weimar Republiek was met al haar problemen enerzijds vertrekgebied (tussen 1919-1932 emigreerden 600.000 Duitsers naar overzeese gebieden) maar bleef anderzijds vestigingsgebied: tot midden 1925 immigreerden 850.000 Duitsers uit de Poolse gebieden, die voormalig tot Pruisen behoorden.

Na de Tweede Wereldoorlog

De brutale bezettingspolitiek van het nationaalsocialistische Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog leidde na de nederlaag tot rechteloosheid en verdrijving van de in de Oost-Europese staten levende Duitse minderheid. In de Sovjet-Unie werd de Duitse bevolking reeds in 1941, toen de oorlog met Duitsland uitbrak, collectief gedeporteerd: van 1924 tot 1941 bestond daar zelfs een autonome Sovjet-republiek van de Wolga-Duitsers. In de laatste fase van de Tweede Wereldoorlog vluchtten naar schattingen veertien miljoen Duitsers uit Oost-, Midden- en Zuidoost-Europa of ze werden gedeporteerd. Op de conferentie in Potsdam werd het lot van de resterende Duitse minderheden bezegeld. Er zou migra-

'In Rusland werden de gedeporteerde Duitsers tot het einde van de jaren vijftig onderdrukt'

tie op een 'ordentelijke en humane' manier plaatsvinden, maar daarvan kwam in de praktijk weinig terecht. In 1946-47 verlieten nog eens tweeënhalf miljoen mensen Polen en 1,2 miljoen mensen Tsjecho-Slowakije. Naar de door de Duitsers verlaten gebieden stroomden vaak op hun beurt verdreven bevolkingsgroepen: zo kwamen één miljoen Polen uit de aan de Sovjet-Unie afgestane Poolse gebieden naar Silezië. Tegen het einde van de verdrijvingen woonden nog ongeveer vier miljoen Duitsers in Oost-, Midden- en Zuidoost-Europa. De positie van de achtergebleven Duitse bevolking werd over het algemeen gekenmerkt door discriminatie en onderdrukking, omdat de Duitse minderheid als medeschuldig aan de oorlog en de door de Duitse bezetters begane misdaden beschouwd werd. In Rusland werden de gedeporteerde Duitsers tot het einde van de jaren vijftig onderdrukt. Zo werd het pas in 1956 toegestaan zich buiten de streng gedefinieerde grenzen van hun woongebieden te bewegen. Naar hun oude ►

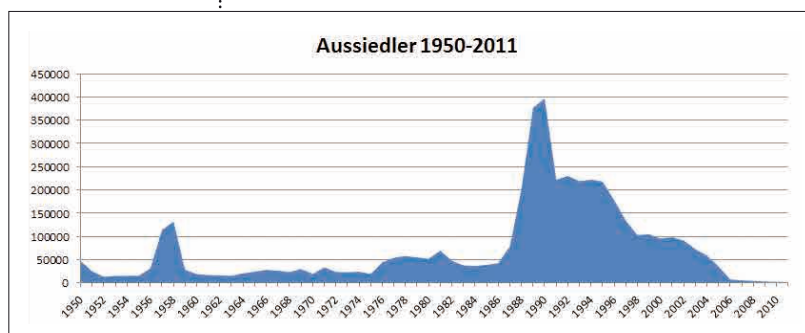
► Bron: <http://www.ostdeutsches-forum.net/Geschichte/geraadpleegd:21-5-2013>. Geciteerd uit: Fritz Peter Habel (Uitg.) (1984). *Dokumente zur Sudetenfrage*. München-Wien: Langen Müller, p. 73
► Bron: <http://www.bpb.de/gesellschaft/migration/dossier-migration/56355/migration-1871-1950> geraadpleegd: 21-05-2013.

Aussiedler na aankomst in de BRD in doorgangskamp Friedland, Nedersaksen. Het kamp was de eerste opvangplek voor Oost-Europeanen van Duitse afkomst. Hier kregen zij voor de eerste dagen voedsel en onderdak. Foto: Bundesarchiv, 12 januari 1989, fotograaf: Arne Schambeck.

► A. Eisfeld & V. Herdt (Uitg.) (1996). *Deportation, Sonder-siedlung, Arbeits-armee. Deutsche in der Sowjetunion 1941-1956*. Köln: Verlag Wissenschaft und Politik. In: K. J. Bade & J. Oltmer (2003). *Einführung: Aussiedlerwanderung und Aussiedlerintegration. Historische Entwicklung und aktuelle Probleme*. S. 20. In: K. J. Bade & J. Oltmer (uitg.) (2003).

woongebieden mochten ze pas veel later. De Duitse minderheden waren ‘verdrevenen in eigen land, besmet met het feit, deel van de overwonnen vijand te zijn’. Het verwijt van collaboratie werd pas 1964 ingetrokken. In 1957 kwamen bij de Duitse ambassade meer dan honderdduizend verzoeken van Rusland-Duitsers binnen om naar West-Duitsland te emigreren, hoewel zo’n verzoek vaak represailles zoals salariskortingen, verlies van het werk, geld- of gevangenisstraf tot gevolg had. In Polen werd het bestaan van een Duitse minderheid pas in 1970 indirect erkend in een verdrag over uitreis mogelijkheden voor Duitsers naar Duitsland. In Roemenië, dat tot eind 1944 een bondgenoot van Duitsland was, werden repressieve maatregelen na een aantal jaren ingetrokken en begon tot eind van de jaren 1960 een fase van liberalisering tegenover de Duitse minderheid.³ Begin jaren 1980 werd de druk door het Ceausescu-regime echter opnieuw opgevoerd en dat leidde tot een toenemend vertrek van de Duitse minderheid. Na de val van het IJzeren Gordijn veranderde de situatie en tegenwoordig telt de Duitse minderheid ongeveer 120.000 tot 130.000 leden. Ook in de andere gebieden zoals Polen en de voormalige Sovjet-Unie nam de druk op de Duitse minderheden na 1989 af.

Aussiedler-stromen vanaf 1950

Sinds de vroege jaren vijftig van de twintigste eeuw kwamen dus aussiedler naar (West-) Duitsland; mensen die beroep deden op hun etnische afkomst en via de Duitse grondwet het recht hebben in Duitsland te worden opgenomen. Tot begin van de jaren negentig ging de (West-)Duitse regering er automatisch vanuit, dat de Duitse minderheden in de Sovjet-Unie en de Oostbloklanden bedreigd werden. Zodoende hoefden individuele leden van de Duitse minderheden niet aan te tonen dat zij gediscrimineerd werden. Door de val van het IJzeren Gordijn en de politieke

omwentelingen kon men echter niet meer van een automatische vervolging uitgaan. Reeds in 1990 werd besloten dat aussiedler in het land van verblijf op de beslissing over hun toelating moeten wachten. De zogenaamde aussiedlerwet van 1993 zorgde voor een verandering. Vanaf dat moment moesten aussiedler buiten de voormalige Sovjet-Unie aantonen, dat zij op basis van hun etnische afkomst gediscrimineerd werden, om tot de Bondsrepubliek toegelaten te worden. Bovendien werd een quotum van 225.000 mensen per jaar afgesproken, waardoor de tevoren ongeremde instroom beperkt werd. Na 1989 was het in de meeste landen makkelijker geworden om het land te verlaten en het aantal aussiedler steeg van 78.488 in 1987 naar 397.096 in 1990. Tot 1995 werd het volledige contingent gebruikt, in de jaren erna nam het aantal met 18 procent tot 22 procent af. Dit kwam mede door de invoering van een taaltoets. De etnische afkomst moet een aanvrager sinds 2005 door middel van kennis van de Duitse taal aantonen. Omdat de Duitsers in de voormalige Sovjet-Unie vaak over slechts rudimentaire kennis van de Duitse taal beschikken, slaagt ongeveer dertig procent van de aanvragers niet voor de test en wordt zodoende niet toegelaten. Tussen 1950 en 2011 kwamen ongeveer 4,5 miljoen aussiedler naar Duitsland, waarvan het merendeel na 1987. In de jaren zeventig en tachtig kwamen de meeste aussiedler uit Polen en Roemenië. Hierin kwam verandering toen de Sovjet-Unie van haar restrictief emigratiebeleid afstapte. In 1990 was het aantal aussiedler

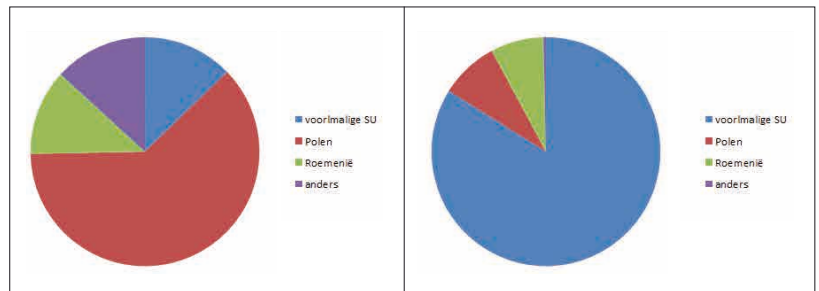
uit de Sovjet-Unie groter dan uit de andere landen, sinds 1993 kwamen meer dan 90 procent en sinds 1994 meer dan 95 procent van de aussiedler uit de voormalige Sovjet-Unie, voornamelijk uit Rusland en Kazachstan. Deze verandering is ook terug te voeren op de wetswijziging van 1993, die het alleen inwoners uit de voormalige Sovjet-Unie mogelijk maakte, zonder een bewijs van individuele discriminatie mogelijk maken, naar Duitsland te komen.

Echte Duitsers?

Vertrekmotief voor de aussiedler was tot 1989 vooral repressie, waarbij de minderheden voor de misdaden van het nationaalsocialistische Duitsland collectief verantwoordelijk gehouden werden. In een latere fase kwamen daar andere motieven bij, zoals de slechte economische omstandigheden, het gebrek aan vertrouwen in het politieke systeem en toenemende etnische spanningen in de voormalige Sovjet-Unie. Pullfactoren waren in eerste instantie familie en etnische motieven: als Duitser onder Duitsers leven. Pas na deze motieven kwamen economische en politieke redenen. Voor bijna alle aussiedler was in de jaren voor 1989 West- en niet Oost-Duitsland het land van bestemming.

Normaliter verlieten aussiedler het land van herkomst in familieverband en lieten geen optie open voor een eventuele terugkeer, anders dan bij andere arbeidsmigranten. De laatste jaren werden de contacten met het herkomstgebied echter niet meer zo rigide afgebroken als ten tijde van de Sovjet-Unie. In vergelijking met de Duitse bevolking had de aussiedlergroep een jongere leeftijdsopbouw: in 1995 was 36 procent jonger dan 20 jaar (Duitsland: 21,5 procent).

Het hoge aantal aussiedler na 1990 heeft onder de Duitse bevolking herhaaldelijk tot afweerreacties geleid. Men begreep niet dat aussiedler zich als 'terugkomers' definieerden, terwijl hun voorouders nooit binnen de grenzen van de huidige Bondsrepubliek hadden geleefd of honderd tot tweehonderd jaar geleden geëmigreerd waren. Kennis over de historie van de migratiebewegingen en de levensomstandigheden van de Duitse minderheden in de Oost-Europese landen hebben de meeste inwoners van Duitsland, maar vaak ook de aussiedler niet. Gold in de beginjaren de integratie van de aussiedler nog als modelproject, later kwamen integratiemaatregelen zoals uitkeringen en middelen voor talencur-

sussen door de versterkte toestroom onder druk te staan en werden deze afgebouwd. Desondanks bleven de aussiedler in vergelijking met andere migrantengroepen een geprivilegieerde groep in Duitsland. Na 1989 veranderde in toenemende mate ook de samenstelling van de migranten uit de voormalige Sovjet-Unie: kwamen eerst de zogenaamde pioniers, die jarenlang voor een uittocht hadden gevochten, na 1989 telde de grote groep toenemend minder gemotiveerde migranten en namen ook de taalproblemen toe. Een van de zichtbaarste problemen bij de integratie van de aussiedler zijn zogenaamde aussiedlerwijken, in de volksmond ook 'klein-Kazachstan' genoemd, die door kettingmigratie zijn ontstaan. Vaak kenden aussiedler bij aankomst slechts de naam van de woonplaats waar zij naartoe wilden. De Duitse overheid reageerde hierop tot medio 2000 met een verplichte toewijzing van de woonplaats voor de eerste drie, later twee jaar, waarbij ook verdeelsleutels per bondsland gehanteerd werden. Anderzijds werden zulke aussiedlerwijken ook door de overheid geschapen door bijvoorbeeld onderbrenging in leegstaande kazernes. Grote aanpassingsproblemen hebben vooral de jongere aussiedler. Zij lieten in Rusland of Kazachstan hun vrienden achter, maar vonden de door hun (groot-)ouders beloofde Duitse vrienden in het nieuwe vaderland niet. In plaats van als Duitser in Duitsland te leven worden ze door de Duitsers als Russen gezien. De grootouders zelf echter, bleken toch vaak een sterke band met hun oude 'heimat' Rusland of Kazachstan te houden. Zo sterk dat ze van hun niet-Duitse afkomst in leven, en in de dood wilden getuigen. ■

Verandering in de samenstelling van de aussiedlerpopulatie: 1950-1989 en 1990-2011. Het aussiedler-fenomeen is niet wat de kwaliteit betreft, maar wel wat de kwantiteit betreft uniek in de Europese migratiebewegingen. Hetzelfde soort verschijnsel is onder andere ook te zien bij Kareliërs in Finland, Polen uit Litouwen, de Oekraïne en Wit-Rusland of Macedoniërs in Griekenland. In omvang zijn deze bewegingen echter beduidend geringer.

Literatuur

- B. Dietz, et al. (1998). *Jugendliche Aussiedler - Porträt einer Zuwandergeneration*. Frankfurt am Main/ New York: Campus.
- K. J. Bade & J. Oltmer (uitg.) (2003). *Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*. Göttingen: Universitätsverlag Osnabrück.